https://coth.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Comparative Theology
E-ISSN: 2322-3421
Document Type: Research Paper
Vol. 17, Issue 1, No.35, 2026 pp. 1-18
Receive: 19/10/2024 Accepted: 09/04/2025

Atheism of Female Characters in Selected Novels of the Seventies and Eighties AH

Saied Soltani Nezhad
Ph.D. Student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran
S.soltani@ens.uk.ac.ir

Sadigheh Alipoor *
Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran
Salipoor@mail.uk.ac.ir

Abstract
One of the problems in the field of ideology is atheism, which manifests itself with a kind of disbelief or disobedience. The modern era has faced a modernist challenge to religious belief due to its tendency towards rationality, experience, and scientism. Some intellectuals have contributed to this challenge by analyzing modern discourse. Among this group are some writers of modern novels. This research tries to examine the challenge of religious aversion among female characters in selected modern novels of the 70s and 80s AH. This research attempts to examine the challenge of atheism among female characters in some selected modern novels of the 1370s and 1380s, including novels by Sanapour (2017), Khosravi (2000), Pirzad (2001), Ghasemi (2008), and Amirkhani (2014). Therefore, in order to explain the issue, along with the definition of religion and atheism, the female characters of the selected novels are analyzed using the descriptive-analytical method. Then, the causes and factors of religious aversion of the characters in question are analyzed. The results show that atheism in the female characters of the novels in question can be influenced by factors such as one-sided biases and religious prejudices, pressure and violence, environment, social, and cultural factors, friends, forbidden love, apparent ineffectiveness of religion, escape from eastern traditions, and the desire for modernity of the mentioned characters.

Keywords: Atheism, Modernism, Modern Novels (Seventies and Eighties), Female Characters.

Introduction
Religion means obedience. Obedience is called "religion" for the reason that obedience is for punishment and reward. In fact, religion is the first-hand canonical collection usually gathered in sacred texts. By applying the aforementioned

*Corresponding author
Soltani Nezhad, S. and Alipoor, S. (2026). Atheism of female characters in novels of the seventies and eighties. *Comparative Theology*, *17*(1), 1-18.

2322-3421© University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/coth.2025.143069.1939

definition to Islam, this religion is a set of definitions that are compiled in relation to God and gathered in *the Qur'an*. The meaning of "becoming religious" is a situation in which human beings, in any way, find emotional attachment to religion, and of course to a specific religion. As a follower, they find themselves obliged to obey its teachings and commands. A religious person as a human being and religiosity as a human phenomenon cannot be free from the requirements governing the worldly life of human beings.

Materials and Methods

In the existing research related to religious aversion, most of the reasons and causes of religious aversion in societies have been investigated. Of course, in the field of poetry, especially the poetry of the constitutional period, a study has been conducted under the title *Religiosity and Atheism in the Poetry of the Constitutional Era*, in which Nazari (2016) expresses an opinion that religion is the most important social institution among poets. The Constitution has been analyzed under the influence of intellectuals and religious thinkers. She considers atheism in constitutional poetry to be derived from the foundations of Western modernity, which appears in different forms in the poetry of the constitutional era.

The articles mentioned in the background section of the research have mentioned several factors of atheism, which can be categorized as the most important factors. Among the factors of religiosity that overlap in the points of view of *the Holy Quran*, social sciences, etc., one can consider family, friends and peers, pressure and violence, and the environment.

Research Findings

Atheism (Anti-religion) in the Novel *The Missing Half* (Sanapour, 2017)

The most important challenge of atheism in this novel can be seen in the behavioral actions of the character "Sindokht". Breaking sanctities and trampling on chastity are obvious manifestations of atheism in this novel. It is interesting here that the character of the story, which is supposed to make fun of religion and tradition, is a woman, and in the last few lines, the author mentions the apple fruit, which was eaten by Eve's hand. When women show off their provocative bodies in the society, the tendency towards lust increases, and religious and spiritual values become worthless. As a result, true love disappears or becomes weaker. Good and pleasant traits do not develop in men and women, and ugly and unpleasant traits increase.

Atheism (anti-religion) in *The Books of Scribes* (Khosravi, 2000)

The one-sided biases and religious prejudices that can be seen in the teachings of Judaism in this novel evoke a kind of disgust, and ultimately, anti-religion in a silent, indirect but effective way in the reader. Assuming, for example, the pressure and violence that Uncle Aziz inflicts on Iglima in her life, has caused her to be even more religiously evasive. The letters of Iglima's mother and even the behavior of Iglima's uncle's wife made her take this decision. The author has tried to immortalize Iglima who escaped from dogma and petrification and was presented as an agnostic personality and this issue is a clear example of breaking the laws of religion during rewriting, rereading, and reproducing the holy concepts of religions.

Atheism (Anti-religion) in the Novel *I Turn Off the Lights* (Pirzad, 2001)

The majority of the characters in this novel are Christians, and in a way, the majority of them, except for those who are older, have a modernist view of life and have not institutionalized religion in the core of their lives. In most cases, especially when a calamity comes to them, They feel the urgent need for religion and a superior being in their hardships and tribulations. Clarice is the main character of the story. Although her life is far away from the world of religion due to her family life and her husband Artosh's attitude, she finds her lost life in religion and seeks refuge in the church. Believing in the superiority or equality of women's rights in comparison with men's rights, restoring their social identity, portraying forbidden love between the two opposite sexes of men and women, using many communication tools of modernity and the excessive representation of human loneliness in modern societies are among the factors of religious aversion in this novel.

Atheism (anti-religion) in the Novel *The Nocturnal Harmony of the Wood Orchestra* (Ghasemi, 2008)

An inappropriate environment has an influence on religious aversion. The social and cultural environment in this novel, due to the evasion of fictional characters from religion and their silent and non-expressive opposition to accepting religion

and religious obedience, has created a chaotic situation throughout the novel. It is one of the etymological causes of unfortunate events and incidents that fictional characters suffer consciously or unconsciously from its absence. Absurdity, anxiety, depression, lack of transcendence, ambiguity of human identification, and aimless life are the results and effects of lack of faith in the beginning.

Atheism (Anti-religion) in the Novel *His Ego* (Amirkhani, 2014)

In this novel, one of the factors of religious aversion in Maryam's personality is pressure and violence. Pressure and violence can lead to rejection from religion. The government official and the school principal use any means, from persuasion and threats and punishment, to persuade Maryam to give up her beliefs and hijab because they feel that they can move the country towards modernization and modernity.

Discussion of Results and Conclusions

It should be acknowledged that breaking sanctities and trampling chastity and chastity in the novel *The Nocturnal Harmony of the Wood Orchestra* (Ghasemi, 2008) was one of the obvious manifestations of the religious aversion of the female character in this novel. In the novel *The Books of Scribes* (Khosravi, 2000), one-sided biases and religious prejudices in the teachings of Judaism strengthen a kind of disgust and anti-religiousness in the personality of Iglima. Among the things that show Clarice's aversion to religion, we can mention their pursuit of women's social rights, the time interval between Clarice's forbidden love for Emil, and the story of the dream and nightmare that Clarice saw. One of the important factors of aversion to religion in the novel *The Nocturnal Harmony of the Wood Orchestra* is the family, work, social, and cultural environment. The social and cultural environment in this novel has created a chaotic situation throughout the novel due to the evasion of fictional characters from religion and their silent and non-expressive opposition to accepting religion and religious obedience. Among other factors in the novel *His Ego* (Amirkhani, 2014) that cause aversion to religion, is the apparent ineffectiveness of religion in sometimes impossible demands. Some of the characters in the novel, such as Fakhr al-Tojjar, with her fraudulent and hypocritical approach, have been effective in the apostasy of Maryam's character.

الهیات تطبیقی
سال هفدهم، شماره یکم، پیاپی سی و پنجم، ۱۴۰۵
ص۱-۱۸
تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۷/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱/۲۰

مقاله پژوهشی

تحلیل دین‌گریزی شخصیت‌های زن در برخی از رمان‌های مدرن دهۀ هفتاد و هشتاد شمسی

سعید سلطانی‌نژاد، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران
soltaninejad89@gmail.com
صدیقه علیپور *، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران
salipoor@uk.ac.ir

چکیده

مدرنیته به شیوه‌ای از زندگی اجتماعی اطلاق می‌شود که در اروپا، در حدود قرن هفدهم شکل گرفت. یکی از معضلات در حوزۀ ایدئولوژی، دین‌گریزی است که با نوعی بی‌اعتقادی یا نافرمانی بروز می‌یابد. دوران مدرن بنا بر گرایش به عقلانیت و تجربه و علم‌گرایی، اعتقاد دینی را با چالشی تجددخواهانه مواجه کرده است. برخی از روشنفکران با تحلیل گفتمان مدرن در این چالش سهیم شده‌اند؛ از جملۀ این گروه برخی از نویسندگان رمان‌های مدرن هستند. این پژوهش می‌کوشد تا چالش دین‌گریزی را در میان شخصیت‌های زن برخی از رمان‌های منتخب مدرن دهۀ هفتاد و هشتاد، از جمله رمان‌هایی از حسین سناپور، ابوتراب خسروی، زویا پیرزاد، رضا قاسمی و رضا امیرخانی بررسی کند. برای تبیین موضوع، ضمن تعریف دین و دین‌گریزی، شخصیت‌های زن رمان‌های منتخب با روش توصیف و تحلیل بررسی خواهند شد و بعد از آن علل و عوامل دین‌گریزی شخصیت‌های مدنظر تحلیل خواهند شد. از نتایج این پژوهش چنین برمی‌آید که دین‌گریزی در شخصیت‌های زن رمان‌های مدنظر می‌تواند تحت تأثیر عواملی مانند جانبداری‌های یک‌طرفه و تعصب‌ورزی‌های دینی، فشار و خشونت، محیط اجتماعی و فرهنگی، دوستان، عشق‌های ممنوعه، ناکارآمدی ظاهری دین، گریز از سنت‌های شرقی و میل به تجدد شخصیت‌های یادشده باشد.

واژه‌های کلیدی

دین‌گریزی، مدرنیسم، رمان‌های مدرن (دهۀ هفتاد و هشتاد)، شخصیت‌های زن.

* مسؤول مکاتبات

سلطانی نژاد، سعید و علیپور، صدیقه (پوران). (۱۴۰۵). دین‌گریزی شخصیت‌های زن در رمانهای دهۀ هفتاد و هشتاد شمسی، *الهیات تطبیقی، ۱۷ (۱)، ۱-۱۸.*

2322-3421© University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/coth.2025.143069.1939

مقدمه

«دین در لغت به معنای اطاعت و انقیاد آمده است. اطاعت و پیروی را به این سبب « دین» نامیده‌اند که اطاعت برای جزا و پاداش است» (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ص. ۲۱۵)؛ به عبارتی دیگر، «دین، شیوهٔ رفتار صحیح انسانی است، آن‌گونه که خدا می‌خواهد» (مصباح، ۱۳۷۷، ص. ۳۸). در واقع، دین مجموعهٔ متعارف دست‌اولی است که معمولاً در متونی مقدس گرد آمده است. با تطبیق تعریف یادشده بر اسلام، این دین عبارت است از: «مجموعهٔ تعاریفی که در نسبت با خداوند، تدوین یافته و در قرآن و سنت گرد آمده‌اند» (جوادی آملی، ۱۳۸۰، ص. ۲۴). منظور از دیندارشدن «وضعیتی است که آحاد انسانی به هر طریق، تعلق خاطری نسبت به دین و البته به دین مشخصی پیدا می‌کنند و در مقام پیرو، خود را ملزم به متابعت از تعالیم و فرامین آن می‌یابند. دیندار به مثابهٔ انسان و دینداری به مثابهٔ یک پدیدهٔ انسانی نمی‌تواند از مقتضیات حاکم بر حیات دنیوی بشر فارغ باشد و بیرون بماند» (صفاری نیا و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۸).

پیشینهٔ پژوهش

به طور کلی، نه فقط در رابطه با دین‌گریزی شخصیت‌های زن در رمان تا به حال پژوهش مشخص و جامعی انجام نشده است، بلکه دربارهٔ شخصیت‌های داستانی نیز چنین پژوهشی گزارش نشده است. در پژوهش‌های موجود مرتبط با دین‌گریزی نیز، بیشتر دلایل و علت‌های دین‌گریزی را در جوامع بررسی کرده‌اند. البته، مرتضی حاج حسینی (۱۳۸۱) در مقاله‌ای با عنوان «مسیحیت، تقابل‌ها، تناقض‌ها و ریشه‌های تاریخی علم‌گرایی و دین‌گریزی در مغرب زمین»، به دین‌گریزی در غرب اشاره کرده است و این موضوع را مولود عواملی مختلف همچون تناقض میان عمل و نظر در روند طولانی تاریخ مسیحیت در قرون وسطی، ناکامی اندیشمندان مسیحی در جمع بین عقل و ایمان و قدسی‌انگاری برخی از نظریه‌های طبیعی، کیهان‌شناختی و فلسفی از سوی کلیسا می‌داند.

محمد بهرامی (۱۳۸۳) در پژوهشی با نام «دین‌گریزی، عوامل و راه‌حل‌ها در پرتو قرآن»، بیان می‌کند دین بر شئون و زندگی اروپاییان حکم‌فرما نیست و بسیاری از دولت‌های اروپایی در پی حذف واژهٔ دین از قانون اساسی اروپای متحد هستند. او از عوامل اساسی دین‌گریزی نام می‌برد و در نهایت، راه‌حل‌هایی منطقی برای مسئلهٔ دین‌گریزی برمی‌شمارد.

عباس اشرفی (۱۳۹۲) در مقالهٔ «عوامل مؤثر بر دین‌پذیری و دین‌گریزی جوانان»، که به صورت نمونه‌گیری تصادفی و طبقه‌ای است، به این نتیجه رسیده که نوع تربیت خانواده‌ها، رابطهٔ دوستان و همسالان، عملکرد افراد مذهبی، رسانه‌های گروهی و شناخت ارادهٔ فردی بر دین‌پذیری جوانان مؤثر است و امروزه دشمن با تغییر و دگرگونی شیوه‌هایی نوین، مانند جنگ نرم، تهاجمات خود را به سمت هویت و باورهای دینی جوانان متوجه کرده است.

در زمینهٔ شعر و به ویژه شعر دورهٔ مشروطه، پژوهشی تحت عنوان «دین‌گرایی و دین‌گریزی در شعر عصر مشروطه» به رشتهٔ تحریر درآمده است که در آن زینب نظری (۱۳۹۵) بیان می‌کند دین به عنوان اصلی‌ترین نهاد اجتماعی در میان شاعران مشروطه تحت تأثیر اندیشه‌های روشنفکران و نواندیشان دینی تحلیل شده است. او دین‌گریزی در شعر مشروطه را برگرفته از مبانی تجدد غرب می‌داند که در شعر دوران مشروطه به گونه‌های متفاوت نمود می‌یابد.

علی‌رضا شجاعی زند (۱۳۹۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «مدلی برای مطالعهٔ دین‌گریزی در ایران»، به دنبال بازیابی مفهومی دین و همچنین در پی آن است تا مدلی تبیینی به منظور فراهم‌آوری مقدمات لازم برای مطالعات میدانی بسازد. شجاعی زند به این نتیجه رسیده است که دین‌گریزی در دنیای مدرن، به سبب زمینه‌های مساعد معرفتی، ساختاری و رشد و رواج ایدئولوژی‌ها، شتاب بیشتری گرفته است.

این پژوهش درصدد است تا عوامل دین‌گریزی در میان شخصیت‌های زن برخی از رمان‌های منتخب مدرن در دهۀ هفتاد و هشتاد شمسی از جمله رمان نیمۀ غایب از حسین سناپور، اسفار کاتبان از ابوتراب خسروی، چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم از زویا پیرزاد، همنوایی شبانۀ ارکستر چوب‌ها از رضا قاسمی و منِ او از رضا امیرخانی را بررسی کند. در ادامه، شخصیت‌های زنِ دین‌گریز و دلایل دین‌گریزی آنها معرفی می‌شوند. از آنجا که تا کنون چنین پژوهشی در زمینۀ علل دین‌گریزی در رابطه با شخصیت‌های زنِ دین‌گریز رمان‌های فارسی انجام نشده است، این پژوهش در نوع خود جالب توجه و نوآور است.

مبانی نظری پژوهش

دین به عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای سنتی، از همان ابتدای ظهور مدرنیته مورد انتقاد شدید تفکر مدرن قرار گرفت؛ از این رو، تغییر جایگاه دین در جامعۀ مدرن به موضوعی مهم در محافل علمی و فلسفی تبدیل شد (موحد و حمیدی‌زاده، ۱۳۸۹، ص. ۴۶). مبحث اصلی این پژوهش دین‌گریزی (دین‌ستیزی) است. «دین‌گریزی را باید نوعی تصمیم آگاهانه و عمل اراده‌شده محسوب کرد که نزدیکی و قرابت بسیاری به دین‌گزینی دارد؛ با این تفاوت که آن، انتقال از یک دین به دین دیگر است و این، ادبار از ادیان به سوی ایدئولوژی‌های آشکار و پنهان. از همین رو، می‌توان کمونیسم و سوسیالیسم را در گذشته و سکولاریسم و لیبرالیسم را در دهه‌های اخیر از بارزترین مصادیق تبلوریافتۀ دین‌گریزی معرفی کرد» (شجاعی زند، ۱۳۹۵، ص. ۱۳). در تعریف دیگر، «دین‌گریزی یعنی عدم اعتقاد، پذیرش و اطاعت نسبت به هر آنچه خدای سبحان توسط انبیاء و ائمه برای جامعۀ بشری نازل کرده است» (اصفهانی، ۱۳۸۲، ص. ۱۱). این موضوع گفتنی است که «هرگونه دامن‌زدن به این بحث‌ها و برآورد کمّی و برجسته‌سازی عددی دین‌گریزان به قبح‌زدایی از آن می‌انجامد و موجب جری‌شدن افراد تن‌آسا و کاهل می‌شود و آنان را به سوی دین‌گریزی‌های عامدانه و متجاهرانه‌تر تشویق می‌نماید» (شجاعی زند، ۱۳۹۵، ص. ۱۰).

از جملۀ عوامل دین‌گریزی که به گونه‌ای در قرآن کریم، منابع علوم انسانی و ... نیز هم‌پوشانی دارند، می‌توان به خانواده، دوستان و همسالان، فشار و خشونت، محیط، کهنه و قدیمی به نظر رسیدن دین، شک و تردید، ناسازگارنمایی با عقل و علم، روان‌پریشی، فقر، خواسته‌های نفسانی، تهاجم دینی و فرهنگی، گستردگی بی‌ضابطۀ شریعت، رسانه‌ها و واردکردن خرافات در دین اشاره کرد.

یافته‌های پژوهش

عمده‌ترین دلیل سرگشتگی دینی و تعلیق ذهن انسان معاصر مدرنیته است. مدرنیته با جامعه هم‌خوانی نداشت و عنصری تهاجمی به شمار می‌آمد؛ چنانکه تا امروز نیز همین‌گونه است. در واقع، دلیل اصلی این وضعیت نفی گذشته و پشت‌کردن مدرنیتۀ ایرانی به اعتقادات مذهبی و سنت‌هاست؛ زیرا نفی گذشته نفی وجودی ماست و حاکی از خودباختگی ما در قبال فرهنگ غربی است. در این خودباختگی، فرهنگ اسلامی را متهم می‌کنیم و کاسه و کوزه را بر سر آن می‌شکنیم. حال آنکه این به فرهنگ ما تعلق دارد (ر.ک: موللی، ۱۳۸۹، ص. ۲۲۷). برای بررسی بیشتر این موضوع، در زیر مفهوم « دین‌گریزی» را در شخصیت‌های زن رمان‌های دهۀ هفتاد و هشتاد تحلیل خواهیم کرد.

دین‌گریزی (دین ستیزی) در رمان نیمۀ غایب (۱۳۷۸)

داستان از حدود چهار ماه پس از پایان جنگ تحمیلیِ ایران و عراق آغاز می‌شود و تا دو سال و نیم پس از جنگ ادامه دارد. فرهاد، دانشجوی اخراجی، در دانشگاه دختری به نام سیندخت را می‌بیند و عاشق او می‌شود و به پیشنهاد پدر به دانشگاه

برمی‌گردد تا بتواند سیندخت را پیدا کند؛ اما در این کار موفق نمی‌شود. در خلال داستان، فرهاد خاطرات دو سال گذشتهٔ خود را تداعی می‌کند و نیز روایت فرح، دوست و هم‌خانهٔ سیندخت، و رابطهٔ او با دانشجویی به نام بیژن بیان می‌شود.

نویسندهٔ رمان «نیمهٔ غایب» به واسطهٔ شخصیت‌های داستانی به تاریخ مستند و مستدل گذشته نقب می‌زند و ابراز می‌کند که چه بسیار پیامبران و امامان معصوم که از مقاومت و سرسختی دین‌گریزان و طغیان‌گران، رنج‌ها کشیده و دردها تحمل کرده‌اند:

«همهٔ مصیبت‌های ایوب و نوح و آدم ابوالبشر را هم اضافه کن و بگو که چه رنج و مصیبتی از دست من کشیدند» (سناپور، ۱۳۹۶، ص. ۲۰). و یادگار دیرین و مایهٔ گناه اولیهٔ انسان در نظر نویسنده و در گوشه‌ای از داستان نمود پیدا می‌کند و غم و حسرت دیرین را به رخ می‌کشد:

«می‌دانست که دماغ من هنوز پر از عطر سیب اوست و با هیچ عطر دیگری فریفته نمی‌شوم» (سناپور، ۱۳۹۶، ص. ۳۹).

مهم‌ترین چالش دین‌گریزی در این رمان را می‌توان در کنش‌های رفتاری شخصیت «**سیندخت**» ملاحظه کرد. شکستن حرمت‌ها و زیر پا گذاشتن عفت و پاکدامنی از مظاهر مبرهن دین‌گریزی در این رمان هستند؛ جالب اینجاست که شخصیت داستانی که قرار است به دین و شریعت کنایه و گوشه بزند، زن است. نویسندهٔ رمان در چندین سطر از میوهٔ سیبی سخن به میان آورده است که خوردن آن به دست و اغوای حوا انجام شده است. او می‌خواهد هر چیز و هر کس را که بین او و مادرش ایستاده و مانع وصال آن دو است، قربانی کند. او در این راه، عفت و پاک‌دامنی و حتی فرهاد را که عاشق اوست، قربانی می‌کند. سیندخت در واقع نماد زنی است که تجسم گریز از سنت‌های شرقی و میل به تجددگرایی و بی‌قیدوبند بودن را تداعی می‌کند (پورمرادی و صادقی، ۱۳۹۹، ص. ۸۹).

شخصیت‌های داستانی زن در ادامهٔ روایت مورد اتهام قرار می‌گیرند.

سیندخت و مادرش هر دو به عنوان شخصیت‌های بی‌اعتنا به دین و شریعت و دست‌کم رعایت‌کردن ظواهر دینی و شرعی معرفی می‌شوند:

«او هم از حالا باید بداند که مادرش چه فاحشه‌ای بوده... نمی‌خواهم بزرگ که شد خیال کند مادرش یک برهٔ بی‌گناه بوده که از ظلم من فرار کرده بعد هم برود بیفتد دنبالش و هر کار او کرده این هم بکند» (سناپور، ۱۳۹۶، ص. ۲۶۹).

محمد کوهی معتقد است وقتی زنان در جامعه خودنمایی کنند و لندام‌های تحریک‌آمیز خود را نمایش دهند، گرایش به شهوات بیشتر می‌شود و ارزش‌های دینی و معنوی بی‌ارزش می‌شوند؛ در نتیجه، عشق واقعی از بین می‌رود یا کم‌رنگ‌تر می‌شود. صفات نیک و پسندیده در مردان و زنان رشد نمی‌کنند و صفات زشت و ناپسند افزایش می‌یابند؛ در نتیجه، پایهٔ عشق و محبت، محبوبیت و مقام و ارزش‌های والای زنان در خانواده پایین می‌آید و با آنها مانند وسیله‌ای برای ارضای شهوات مردان رفتار می‌کنند (ر. ک. کوهی، ۱۳۸۴، ص. ۱۱۴). سیندخت که از میان یک خانوادهٔ به‌ظاهر مدرنیته به جامعه معرفی شده است، با رفتارها و عقایدی غیرمتعارف همچون سیگارکشیدن، برقراری روابط آزادنه با مردان، آرایش‌های عجیب‌وغریب و ازدواج با شخصی آمریکایی که او نیز پایبند به مسائل دینی و اعتقادی نیست، بعضی از اصول و شریعت دین را زیر پا می‌گذارد. او حتی زمانی که در ایران بود، بدون هیچ حجب و حیایی با فیضیان، استادش در دانشگاه، روابط آزادانه برقرار می‌کرد:

«چای یا قهوه؟ خود فیضیان سینی به دست می‌رود و می‌آید، مدام با لبخندی نرم و بی‌معنی. موج‌های مداوم دود و زمزمه زیر نور چند چراغ کوچک و دو شاخه روی دیوارهای دو طرف. شعر و شعر و شعر. گاهی هم زمزمه‌ای اینجا و آنجا از

فوتوریسم و آبستره. لوید رایت و لوکوربوزیه هم یکی دو بار پایشان می‌آید وسط، اما زود غیبشان می‌زند... لیوانی دستش است با چیزی به رنگ چای که لازم نیست امتحان کنم تا بدانم چای نیست... بعد هم لطیفه‌های پایین‌تنه‌ای، دخترها را وامی‌دارد تا وقت خندیدن، سرشان را توی بغل همدیگر قایم کنند. فیضیان لبخندزنان درخواست می‌کند لطیفه‌گویان رعایت جمع را بکنند و بعد دست در گردن یکی می‌رود توی آشپزخانه. صدای موسیقی و خنده‌های دخترها که بلندتر می‌شود، رقص هم شروع می‌شود... وقتی سیندخت را می‌بینم فقط از چشم‌چرانی فیضیان می‌گویم. سیندخت به‌جای جواب دادن، فقط قاه‌قاه می‌خندد» (سناپور، ۱۳۹۶، ص. ۷۶).

از این منظر، شاید بتوان دین‌گریزی را به عنوان آسیبی اجتماعی معرفی کرد که تحت تأثیر آسب‌های دیگر زندگی فردی و اجتماعی اشخاص به وجود آمده است.

دین‌گریزی (دین ستیزی) در اسفار کاتبان (۱۳۷۹)

سعید بشیری، دانشجوی رشتهٔ جامعه‌شناسی، به منظور انجام پژوهش و پروژه‌ای با یکی از همکلاسی‌های خود به نام اقلیما ایوبی که دختری یهودی‌مذهب است، همراه می‌شود و نهایتاً عاشق یکدیگر می‌شوند. اما از آنجا که هم‌دین نیستند و خانوادهٔ اقلیما ایوبی معتقد هستند دخترشان حتماً باید با یک یهودی ازدواج کند، زمینهٔ جدایی اقلیما و سعید را فراهم می‌کنند. در نهایت، اقلیما سعی می‌کند به این اجبار تن در ندهد و عمویش، خاخام، اقلیما را به قتل می‌رساند.

نویسندهٔ رمان «اسفار کاتبان» این موضوع را به کمک چالش گفتمانی دو شخصیت داستانی‌اش تبیین می‌کند: «سعید بشیری» که در رشتهٔ جامعه‌شناسی تحصیل می‌کند، به منظور انجام پژوهشی مشترک با عنوان «نقش قداست در ایجاد بنیان‌های جوامع»، با اقلیما ایوبی که همکلاسی او و دختری یهودی‌مذهب است، آشنا می‌شود. پژوهش مشترک و به تبع آن آشنایی بیشتر، بهانه‌ای است تا نویسنده قلم به دست گیرد و در عقاید دین و قوم یهود تعمق کند و به صورت تطبیقی با دین اسلام، آن را تحلیل کند. الیاده باور دارد «حوزهٔ شریعت اسلامی گسترده‌تر و منعطف‌تر از چیزی است که در نظام‌های فقهی و قضایی غربی (و دین یهود) یافت می‌شود. از یک سو، نه فقط روابط فرد مؤمن با جامعه و حکومت، بلکه روابط او با خداوند و با وجدان و ضمیر خودش را هم سامان‌دهی و تنظیم می‌کند» (الیاده، ۱۳۹۶، ص. ۱۶۲).

این رمان نمونهٔ بارز هاله‌زدایی از متون دینی و شریعت است تا با بازتولید این مفاهیم و مضامین در جامعه، به برقراری صلح بین مذاهب و همچنین سنت و مدرنیته دست یابد؛ چنانکه زیمرمان گفته است: «دین همواره فرهنگ‌ساز بوده است؛ فرهنگ هم به نوبهٔ خود سنت‌ها و اعتقادات دینی را تحت تأثیر قرار داده یا حتی شکل بخشیده است» (زیمرمان، ۱۳۸۷، ص. ۶۳). در این رمان، چالش شخصیت «**اقلیما**» برجسته شده است.

جانبداری‌های یک‌طرفه و تعصب‌ورزی‌های دینی که در این رمان در آموزه‌های یهودیت مشاهده می‌شوند، نوعی انزجار و بیزاری و در نهایت دین‌ستیزی را به گونه‌ای خاموش، غیرمستقیم اما اثرگذار در خواننده برمی‌انگیزند. به فرض مثال، فشار و خشونتی که عمو عزیز خاخام در زندگی به اقلیما وارد می‌کند، سبب شده است تا او هرچه بیشتر از دین‌گریزان باشد. عامل دیگر محیط اجتماعی و دوستان و اطرافیان هستند. بیشتر کسانی که به دین‌گریزی دچار می‌شوند، با یک تشکل یا دورهمی همراه شده‌اند. مصداق این امر در زندگی اقلیما دوستان و اطرافیان او هستند؛ برای نمونه، صحبت‌ها و نامه‌های مادر اقلیما و حتی رفتار زن‌عموی اقلیما او را بر این تصمیم وامی‌داشته‌اند. مادر اقلیما نیز از اینکه شوهر دومش زیاد مذهبی نیست خوشنود است:

«خوبی‌اش این است که متعصب نیست. می‌گوید با جوان‌ها باید برخورد منطقی کرد» (خسروی، ۱۳۷۹، ص. ۱۰۷) و «دلم

می‌خواهد به اینجا بیایی تا بن را ببینی که چه مرد نازنینی است» (خسروی، ۱۳۷۹، ص. ۱۰۶).

از سویی دیگر، اگرچه نویسنده اقلیما و سعید را نمایندهٔ شخصیت‌های تحصیل‌کردهٔ رمان معرفی می‌کند، هیچ‌گاه نخواسته است عقل و علم را در مقابل دین قرار دهد و این گروه تحصیل‌کرده را به جزم‌اندیشی متهم کند. دورکیم معتقد است «امروزه همگان در این نکته توافق دارند که حقوق، اخلاق و حتی خود اندیشهٔ علمی، همه در دین پدید آمده، تا مدت‌های مدید با آن آمیخته بوده و تحت نفوذ روح دینی قرار داشته‌اند. یک مجموعهٔ اوهام بی‌پایه چگونه می‌توانسته است وجدان بشری را تا این درجه و این همه مدت تحت تأثیر شکل‌دهندهٔ خویش قرار دهد؟» (دورکیم، ۱۳۸۶، ص. ۹۵).

از نکات جالب توجه این رمان، نام این رمان است. «اسفار» جمع مکسر «سفر» است و «اسفار کاتبان» به سفرهایی اشاره می‌کند که کاتبان و نویسندگان کتاب مصادیق‌الآثار در بازنویسی و به گونه‌ای بازتولید این رمان به آن توجه داشته‌اند؛ از جهتی دیگر، به «اسفار پنج‌گانهٔ آفرینش» در کتاب «عهد عتیق» نیز اشاره‌ای دارد. مراحل «اسفار پنج‌گانهٔ آفرینش» عبارت‌اند از: سفر پیدایش، خروج، لاویان، اعداد و تثنیه. البته، شاید این نام‌گذاری به طور معکوس نشان‌دهندهٔ رفتار اقلیما به منظور دوری از مراحل و اسفار دین یهود است که با نتیجه‌گیری ساده می‌توان رفتار اقلیما را عکس‌العملی دین‌ستیز از عمل و کنش دین‌گرایی افراطی عمو عزیز دانست.

«بسیاری از نظریه‌پردازان جدید معتقد هستند دین، مانند گذشته، بخشی مهم از جامعهٔ نوین به شمار می‌آید؛ هرچند غالباً می‌پذیرند صورت‌های خاص دین ممکن است تغییری چشمگیر پیدا کنند» (همیلتون، ۱۳۸۷، ص. ۲۸۰). آدورنو و هورکهایمر نیز «یهودی‌ستیزی» را نوعی فرار از قوانین متحجّر و کشندهٔ انسانی می‌دانند که در قالب دین از درون واقعیت‌های جامعه سر برآورده‌اند» (آدورنو و هورکهایمر، ۱۳۸۵، ص. ۲۹۹). با این اوصاف، می‌توان اقلیما را نماد و نمونه‌ای از یهودیت دانست که خانوادهٔ او، شامل پدری که «از گلوی زن و بچه‌اش می‌گرفت و به ارض موعود می‌فرستاد» (خسروی، ۱۳۷۹، ص. ۶۱) بگیر تا مادری که سال‌ها او را تنها گذاشته است و عمو و زن‌عمویی که سال‌ها به او امر و نهی کرده‌اند، نمادی از صهیونیست جهانی به حساب می‌آیند که بر آرای متعصبانه و حتی متحجّرانهٔ خود اصرار می‌ورزند و در نهایت، با چنین رفتاری که مسبب اصلی دین‌گریزی است، اقلیمای رهاشده از تعصبات دینی را به چنگال مرگ می‌فرستند.

نویسنده سعی کرده است اقلیمایی را که از دُگم‌اندیشی و تحجّر فراری است و به گونه‌ای به عنوان شخصیتی دین‌گریز معرفی شده است به جاودانگی برساند و این موضوع مصداق بارز شکستن قوانین دین در طول بازنویسی، بازخوانی و بازتولید مفاهیم شریعتمدارانهٔ ادیان است. همچنین، می‌توان به این نکته نیز اشاره کرد که نویسنده با ترویج فرهنگ بازتولید معانی بین ادیان، در عصر مدرن، پیش‌زمینه‌های صلح و دوستی بین عناصر مدرنیته و مذاهب و ادیان را بنا نهاده و زایایی اندیشه‌های روشنفکری دینی را مهیا کرده است؛ آن‌گونه که علی میرسپاسی نیز بیان می‌کند: «از آنجا که اسلام دربرگیرندهٔ مهم‌ترین ارزش‌های فرهنگی و اخلاقی ایرانیان است، تحقق مدرنیته و دموکراسی در ایران در گرو سازگارکردن مدرنیته و پیش‌فرض‌های آن با قرائتی جدید و دموکراتیک از اسلام است» (میرسپاسی، ۱۳۸۸، ص. ۱۷۹).

در ادامه، نویسنده با نگاهی نسبتاً منفی‌گرایانه به نقدی منفی‌گرا نیز می‌رسد؛ زیرا دین با وجود اینکه منادی، منشأ و الهام رهایی انسان در طی قرون و اعصار و به ویژه راهنمای انسان معاصر گم‌گشته است، در برخی مواقع، همچون بستر این رمان، عطوفت و مهربانی را به دست فراموشی می‌سپارد و با بازتعریفی اشتباه از سمت پیروان متعصبش، به لعن و نفرین می‌انجامد و مایهٔ تفرقه‌افکنی، خصومت‌ها، کینه‌ها و اندیشه‌های تنگ‌نظرانه می‌شود. خاخام‌های یهودی در این رمان اقلیما را به خاطر آشنایی و دلبستگی به یک مسلمان تهدید می‌کنند. در آیین یهود، یک یهودی نمی‌تواند مرتد شود و با فرد غیر یهودی ازدواج کند. اقلیما ابتدا از تهدیدهای آنان می‌هراسد و دلیلش را نگرانی از خطری که ممکن است سعید را تهدید کند بیان می‌کند؛ اما در نهایت در نوشته‌هایش

می‌نویسد: «خاخام، مادر، اسفار تورات و تلموذ مثل بند نافی هستند که به من پیوسته‌اند و باید بریده شوند.» (خسروی، ۱۳۷۹، ص. ۶۸).

دین‌گریزی (دین‌ستیزی) در رمان چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم (۱۳۸۰)

نویسنده زندگی خانواده‌ای ارمنی در شهر آبادان را به تصویر می‌کشد. آرتوش، پدر خانواده، در شرکت نفت کار می‌کند و کلاریس، همسر او، خانه‌دار است. با ورود همسایه‌ای جدید به نام امیل، مسیر متعادل زندگی این خانواده و به ویژه کلاریس با چالش‌های ذهنی و فکری روبه‌رو می‌شود و در ادامه، داستان‌هایی در خلال رمان شکل می‌گیرند.

یکی از عرصه‌های مهمی که مدرنیسم در آن منشأ تحولات و جهت‌گیری‌های تازه شد، حوزهٔ دین و علم کلام، یا به عبارت بهتر، عرصهٔ الهیات است. در این رابطه، مدرنیسم به نهضتی برای ایجاد تغییر و تحولات یا مدرنیزه‌کردن آرا و عقاید کلامی، دینی و کنارگذاشتن یا دست‌کم جرح و تعدیل در پاره‌ای از اعتقادات در حوزهٔ کلیسا و در بین روحانیون تبدیل شد (هاسپرس و اسکرانن، ۱۳۷۹، ص. ۹۳). این تحلیل و نتیجه‌گیری را در جای جای نوشتهٔ زویا پیرزاد شاهد هستیم. شخصیت «**کلاریس**» در رمان زویا پیرزاد، هرگاه نقش مادری‌اش در رمان پررنگ‌تر می‌شود، چهره‌ای سنتی به خود می‌گیرد. در خلال رمان، رفتار مذهبی کلاریس در ادای نذورات و کمک به فقیران در صورت برآورده‌شدن خواسته‌اش مشهود است:

«نذر کردم اگر خواهرم از خر شیطان پیاده شد خرج یک روز ناهار و شام خانهٔ سالمندان را بدهم» (پیرزاد، ۱۳۸۰، ص. ۹۷).

در رمان زویا پیرزاد، تعلیقی ژرف میان دین‌گرایی و دین‌گریزی در جریان است. بیشتر شخصیت‌های این رمان در کیش و آیین مسیحیت هستند و به نوعی بیشتر آنها – البته به‌جز اشخاصی که سن و سال بالاتری دارند – نگاهی مدرنیستی به زندگی دارند و دین را در هستهٔ زندگی خویش نهادینه نکرده‌اند؛ اما در مواقعی خاص، مانند زمانی که سختی یا مصیبتی به سراغشان می‌آید، نیاز مبرم به دین و موجودی برتر را احساس می‌کنند. کلاریس به عنوان شخصیت اول داستان، اگرچه با تأسی از زندگی خانوادگی و نوع نگاه همسرش «آرتوش» عمدتاً زندگی‌اش از دنیای مذهب به دور است، هرگاه که گمشدهٔ زندگی‌اش را در دین و مذهب می‌یابد و به کلیسا پناه می‌برد، حس و حالی وصف ناشدنی در او غلبه می‌کند و سرتاسر وجودش را فرا می‌گیرد. حس غالب آرامشی که پس از بیرون آمدن از کلیسا بر کلاریس حاکم می‌شود، در روند دین‌گرایی و تحوّل او تأثیر خاصی دارد، که حتی آبادان، شهری را که در آن زندگی می‌کند، به گونهٔ دیگری می‌بیند:

«پیچیدم توی خیابان، فقط صدای جیرجیرک‌ها و قور گاه به گاه قورباغه‌ها می‌آمد. دور و برم را نگاه کردم و فکر کردم این شهر گرم و ساکت و سبز را دوست دارم» (پیرزاد، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۱).

شاید بارزترین نگاه و نگرش کلاریس به دین‌گریزی در ماجرای خواب و کابوسی است که او می‌بیند و نوع رفتار کشیش در کلیسا نشان‌دهندهٔ حقایق بسیاری در این زمینه است؛ شخصیتی دوگانه با جدالی درونی در این صحنه از داستان در وجود کلاریس شکل می‌گیرد. کشیش سعی می‌کند تا معما و ابعاد شخصیت کلاریس را به او بهتر بشناساند:

«در خانهٔ خیلی بزرگی بودم با راهروها و اتاق‌های تو در تو. آدم‌های زیادی می‌آمدند و می‌رفتند که هیچ کدام را نمی‌شناختم. دست دوقلوها را گرفته بودم و می‌خواستم از خانه بیرون بروم و راه خروج را پیدا نمی‌کردم. کشیش قدبلندی جلو آمد و گفت تا جواب معما را پیدا نکنم اجازهٔ خروج ندارم. بعد دست دوقلوها را گرفت و کشید و با خودش برد. دنبال کشیش و دوقلوها دویدم» (پیرزاد، ۱۳۸۰، ص. ۶۸).

پیگیری حقوق اجتماعی زنان، باور به برتری یا برابری حقوق زنان در قیاس با حقوق مردان، بازیابی هویت اجتماعی آنان،

به تصویر کشیدن عشق‌های ممنوعه میان دو جنس مخالف زن و مرد، استفادهٔ تقریباً بیش از اندازه از وسایل ارتباطی مدرنیته و بازنمایی مفرط تنهایی انسان در جوامع مدرن از جملهٔ عوامل دین‌گریزی در این رمان محسوب می‌شوند. فاصلهٔ زمانی احساس عشق ممنوعهٔ کلاریس به امیل مصداق این موضوع است. در تمام طول روز در خلال داستان، کلاریس به امیل و به بزرگ‌ترین حلقهٔ ارتباط زندگی خانوادگی‌اش که آرامش نام دارد و آن را از دست داده است، می‌اندیشد: «در داستانی که کلاریس بعد از سرخوردگی و ناامیدی از عشق امیل برای دوقلوهایش تعریف می‌کند که در آن دختری که کار بدی کرده است – به صورت سمبلیک – به خود کلاریس و گناهی اشاره دارد که در ذهن داشته و حال از کابوس گناه برخاسته و به زندگی عادی، بازگشته است» (تجلی و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۷۰). به نظر می‌رسد پیرزاد در این بخش داستان، زنان را به نوعی عصیان و شورش دعوت می‌کند؛ زیرا سیب گناه‌آلود که باعث طرد آدم از بهشت شد، نتیجهٔ وسواس حوا بود» (تجلی و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۷۱). البته، از طرفی هم این‌طور به نظر می‌رسد که کهن‌الگوی سیب و حوا از زبان کلاریس به فرزندانش در قالب داستان بیان می‌شود تا فرزندان دختر او به گونه‌ای غیرمستقیم نتیجه‌گیری کنند که از خبط و خطا به دور باشند و به سمت و سوی دینداری و پاکی سوق پیدا کنند:

«از آسمان سه تا سیب افتاد – آرمینه خواب‌آلود گفت: «یکی برای گوینده» آرسینه با خمیازه ادامه داد: «یکی برای شنونده» بوسیدمشان و گفتم «یکی هم برای...» سه‌تایی با هم گفتیم: «همهٔ بچه‌های خوب دنیا» (پیرزاد، ۱۳۸۰، ص. ۱۹).

دین‌گریزی (دین ستیزی) در رمان همنوایی شبانهٔ ارکستر چوب‌ها (۱۳۸۰)

این رمان داستان گروهی مهاجر، روشنفکر و پناهندهٔ ایرانی است که در پاریس روزگار می‌گذرانند. شخصیت اصلی داستان به نام یدالله، یک تبعیدی خودخواسته به شمار می‌رود و شخصیت‌های این رمان، در طبقه‌ای زیر شیروانی یک ساختمان قدیمی به طور اتفاقی دور هم جمع آمده‌اند. آنها به دلیل دوری از زادگاه و خانواده، تعادل روانی ندارند و در خلال رمان، با انواع بیماری‌های روانی – ذهنی دست‌وپنجه نرم می‌کنند.

برخی از فلاسفه و نظریه‌پردازان، دوران مدرنیته را دوران عقل‌گرایی، علم‌گرایی و به حاشیه رفتن امر متعالی تلقی‌کرده‌اند. فیلسوفان و دانشمندان از همان آغاز پیدایش نشانه‌های مدرنیته در قرن پانزدهم، در طی قرون متوالی با رویکرد و سلاحِ عقل به مقابله با اسطوره و دین شتافتند و مقبولیت و مشروعیت را از دین و اسطوره سلب کردند. آنها باور داشتند عقل و علم همهٔ مشکلات بشر را حل خواهد کرد؛ اما با شروع قرن بیستم و با آغاز جنگ‌های جهانی اول و دوم و کشته‌شدن میلیون‌ها انسان بی‌گناه، رویکرد مثبت‌نگر نسبت به عقل‌گرایی و علم‌اندیشی نیز از میان رخت بربست. تکیه‌گاه‌های معرفتی و معنوی بشر متزلزل شدند و مأمن‌های وجودی انسان همچون اسطوره، دین و اخلاق، همگی از میان رفتند. هایدگر معتقد است دوران مدرن پنج شاخصه دارد: علم، فناوری ماشینی، هنر و زیبایی‌شناسی که لازمهٔ اثر هنری است، فرهنگ که در قالب فعالیت بشریان برای تحقق‌یافتن ارزش‌ها تفسیر می‌شود و در نهایت نادینی و فقدان خدا که خلأ آن با پژوهش‌های تاریخی و روان‌شناسانه در حیطهٔ اسطوره پر می‌شود و این آغاز انحطاط است و از همین منظر است که او دوران مدرن را «عصر ظلمت» (هایدگر، ۱۳۷۸، ص. ۳۱۹) می‌داند که در آن خبری از تفکر معنوی در باب امر متعالی نیست و فریاد متفکر واقعی از زبان دیوانه‌ای شنیده می‌شود که در میانهٔ روز فانوس به دست گرفته است و خدا را می‌جوید (هایدگر، ۱۳۷۸، ص. ۳۱۵).

در رمان «همنوایی شبانهٔ ارکستر چوب‌ها»، فقدان ایمان و باور قلبی در میان اهالی ساختمان یکی از علل‌های ریشه‌شناختی اتفاقات و حوادث ناگواری است که شخصیت‌های داستانی از نبود آن به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه رنج می‌برند. پوچی،

اضطراب، افسردگی، نبود امر متعالی، ابهام شناسایی انسان و زندگی بی‌هدف، از نتایج و اثرات فقدان ایمان در مسیر آغازین و انتهایی این شخصیت‌ها هستند. اگرچه این ایمان می‌تواند به هر چیز، از جمله ایمان به خدا، هدف، شخص و غیره باشد.

چنانکه پیش‌تر گفته شد، محیط ناسالم، هر کجا که باشد – خانواده، جامعه و غیره – بر دین‌گریزی تأثیرگذار است. محیط اجتماعی و فرهنگی در این رمان به تأسی از گریزانی شخصیت‌های داستانی از دین و مخالفت خاموش و غیرصریح آنها از قبول دین و اطاعت‌های دینی، وضعیتی بغرنج را در طول رمان به بار آورده است. «**اینگرید**» یکی از شخصیت‌های زن این رمان است که علاوه بر رابطه با راوی، با برنارد نیز سر و سرّی دارد. رعنا نیز در طول داستان بین سید و راوی دست به دست و مبادله می‌شود:

«هر روز از ساعت نُه صبح شروع می‌کرد و طوری با حرص و کینه ارّه می‌کرد که گویی داشت چیزی را می‌برید که عامل همهٔ بدبختی‌های زندگی‌اش بود. آن صحنه‌های مار غاشیه، دیگ جوشان و گناه‌کارانی که ارّه می‌شدند از آن دنیا به این دنیا منتقل شده بود. دیگر نه شب آرامشی داشتم و نه روز» (قاسمی، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۵).

از جملهٔ عوامل دین‌گریزی در رمان‌های امروز فارسی، به ویژه آثاری که با اندیشه‌های مهاجرتی و غربی نوشته شده‌اند، عقوبت مقدر در روز جزاست؛ این ویژگی بارز در رمان همنوایی نیز بارها خود را نشان داده است. راوی این روایت، بدون هیچ‌گونه واهمه‌ای در این دنیا و بدون امیدواری، سرگذشت همهٔ انسان‌ها را در چشیدن عذاب بی‌چون‌وچرای جهنم می‌داند و راه را برای انجام هرگونه گناه و بی‌اخلاقی در پهنهٔ هستی و عرصهٔ رمان برای شخصیت‌ها فراهم می‌کند؛ از جمله برای «**رعنا**» شخصیت زن دیگر این رمان که هنگامی که از او سخن به میان می‌آورد، در نتیجه و عقوبت اعمالش، یادآور هاویه، از درکات جهنم می‌شود و جزئیاتی بیشتر را بیان می‌کند و تجسم اعمال، این‌گونه شخصیت‌ها را غرق در سیاهی هاویه و عذاب آخرت می‌کند:

«چون فرشتهٔ پنجم نواخت ستاره‌ای را دیدم که بر زمین افتاده بود و کلید چاه هاویه به او داده شد و چاه هاویه را گشاد و دودی چون دود تنوری عظیم از چاه بالا آمد و آفتاب و هوا از دود چاه تاریک گشت و از میان دود ملخ‌ها به زمین برآمدند و به آن‌ها قوتی چون قوت عقرب‌های زمین داده شد و بدیشان گفته شد که ضرر نرسانند نه به گیاه زمین و نه به هیچ سبزی و نه به درختی بلکه به آن مردمانی که مُهر خدا را بر پیشانی ندارند» (قاسمی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۲).

دین‌گریزی (دین‌ستیزی) در رمان من او (۱۳۸۷)

علی فتاح در خانواده‌ای متمول در خانی‌آباد تهران زندگی می‌کند. مریم، دختر خانواده، به واسطهٔ اینکه حکومت بی‌حجابی را ترویج می‌کند و او معتقد به حجاب است، از رفتن به مدرسه امتناع می‌کند. در خانه فرانسه می‌آموزد و پس از مدتی به فرانسه می‌رود. علی، پسر خانواده، دلبستهٔ مهتاب، دختر خدمتکار خانه، می‌شود؛ اما مادر علی با این قضیه مخالف است و در ادامه، اتفاقات بسیاری برای این شخصیت داستانی رقم می‌خورد و علی به عشق خود نمی‌رسد.

امیرخانی در یک نگاه کلی، بیشتر به سنت‌های دینی گرایش دارد و از همین رو، فلسفهٔ مدرن را جدی نمی‌گیرد؛ اعتقاد و باور را از تفاوت نگرش‌های ادیان، برتر می‌دلند و سعی می‌کند با در هم آمیختن گفتارهای ادیان، این حقیقت را بیان کند؛ هرچند گاهی دچار پریشانی گفتار نیز می‌شود. او در قسمتی از داستان، با کنایه و بیانی رمزگونه، یکی از آیات قرآن را به نحو بدیع، پارادوکسیکال و بی‌نظیر بازخوانی می‌کند. از نظر او، خواسته‌های نفسانی و شک و تردید در عقاید آدمیان سبب شده‌اند تا بسیاری از انسان‌های دنیای معاصر به سمت دین‌گریزی سوق پیدا کنند؛ برای نمونه، وقتی «علی فتاح» به کلیسایی در پاریس وارد می‌شود، نماد صلیبی که در بالای ساختمان قرار دارد و حضرت مسیح (ع) بر آن مصلوب است را مشاهده می‌کند. به یاد مصائب

حضرت مسیح و رنج‌ها و دردهایی که «ما» در طول زندگی متحمل شده‌ایم، می‌افتد و به واسطهٔ واژهٔ «ما»، آیهٔ ۱۵۷ سورهٔ نساء که مربوط به داستان حضرت عیسی (ع) است برای او تداعی می‌شود:

«مسیح (ع) هنوز بالای آن مصلوب بود و به خاطر «ما» رنج می‌کشید «و ما «کار خودمان را می کردیم «و ما » عین خیالمان نبود «و ما»... و ما «صلبوه!» و ما «قتلوه!» ... یا نه ... «و ما صلبوه و ما قتلوه!» ...» (امیرخانی، ۱۳۹۳، ص. ۱۴۹).

رمان «منِ او» در زمانی نوشته شده است که حکومت پهلوی، عقاید و باورهای سنتی جامعه و مردم ایران را بزرگ‌ترین مانع در مسیر عملی‌کردن سیاست‌های استعماری خود می‌دانست؛ در نتیجه سعی داشت تا سیاست مذهب‌زدایی و دین‌زدایی را در جهت غربی‌کردن ایران در پیش بگیرد. در نظر عاملان حکومت پهلوی، غرب و فرهنگ غربی مظهر و آیینهٔ تمام‌نمای پیشرفت مدنیت و شهرنشینی بود. در نهایت، با هر آنچه که در این مسیر سد و مانع به شمار می‌آمد، با شدیدترین حربه‌های ممکن، مبارزه و آن را نابود می‌کرد. کشف حجاب نیز نمونه‌ای از الگوها و زیرمجموعه‌هایی است که از غرب، فرهنگ غربی و تجددخواهی به جوامع سوم و به ویژه ایران ورود پیدا کرده بود. زندگی غربی سرمشق و مدینهٔ فاضلهٔ بسیاری از دولتمداران ایرانی در دهه‌های اول و دوم پهلوی بود و آنها می‌کوشیدند تا زنان، دختران و مادران ایرانی را مانند زنان اروپایی و غربی بعد از پدیدهٔ رنسانس، متحول کنند و در این بین، البته نه فقط نوع لباس و پوشش زنان که پوشش مردان نیز تا حدودی تغییر کرد. دین‌گریزی در این رمان در کنش‌های شخصیت «**مریم**» مشهود است.

یکی از عوامل دین‌گریزی در شخصیت مریم فشار و خشونت است. فشار و خشونت می‌تواند به طرد و دفع از دین منجر شود. عامل حکومتی و مدیر مدرسه از هر ابزاری، از تطمیع و ترغیب گرفته تا تهدید و تنبیه، مریم را بر آن می‌دارد تا از عقاید و حجاب خود دست بردارد؛ زیرا احساس می‌کند با این عملش می‌تواند کشور را به سمت و سوی تجددگرایی و مدرنیته پیش ببرد:

«با ترس راه افتاد. سال پیش، مدیر مدرسهٔ ایران به او گفته بود که از سال بعد باید بدون روسری سر کلاس بیاید. «با موهای بافته»، با روبان سفید. برای اولیای مدرسه توفیری نمی‌کند. گیرم شاگرد اول هم باشی. همهٔ بچه‌ها اطاعت کرده‌اند، از خانواده‌های مختلف. بین بچه‌هایی که بدون روسری می‌آیند، دختر آخوند هم داریم. از طایفهٔ قجر که غیرتی‌تر نیستید. از اینها گذشته، خانوادهٔ اُمُلی هم که ندارید. گودی هم نیستید. پدرت، پدربزرگت، هر سال به روس می‌روند، ترقی مردم را دیده‌اند. آدم‌های مترقی را دیده‌اند. مادرت را هم دیده‌ام، نه پوشه می‌اندازد و نه پیچه می‌بندد، نه روبنده. خودت هم که مثل پنجهٔ آفتاب هستی (با دست روسری مریم را عقب زده بود) چه قدر قشنگ می‌شوی! موهایت، جوانی‌ات، زیبایی‌ات پوسید زیر این چادر و چاقچور./ – ما نه قاجاریم، نه گودی. ولی این چیزها را بد می‌دانیم. ما از اصل مال همین تهرانیم. اصالت طایفهٔ فتاح.../ – واه واه... چه افاده‌ها! به هر حال خود دانید؛ یا سواد، یا روسری!/ با دستش روسری را جلو کشید» (امیرخانی، ۱۳۹۳، ص. ۴۳).

ناکارآمدی دین در بعضی از خواسته‌های ناممکن نیز به دین‌گریزی منجر می‌شود؛ برای نمونه، وقتی نذر و نذورات و اعتقادات دینی نتواند سبب تغییر قضا و قدر شود و مطابق میل نذردهنده و نذرکننده پیش نرود، مطمئناً در بعضی از اشخاص سست‌اعتقاد که به مقصود و هدف خود دست نیافته‌اند، باعث دین‌گریزی می‌شود. در رمان «من او»، مریم، خواهر علی فتاح، وقتی می‌خواهد با حجاب به مدرسه برود، برای اینکه با خیال آسوده به مدرسه برود، مغازه‌ای از ارثیهٔ پدری را نذر می‌کند؛ اما از قضای بد، پاسبان عزتی، به‌اجبار روسری از سر مریم برمی‌دارد. این موضوع باعث سرکوب و دین‌گریزی در او می‌شود.

یکی از شخصیت‌های زن دیگر رمان «فخرالتجار» است که با سخنان فریب‌کارانه، مریم را به دین‌گریزی ترغیب می‌کند:

«من که به تو اجازه دادم به مدرسه بروی... گفته بودم که درس و مشق واجب‌تر است، بعد از تحصیل یک استغفاری بالا

می‌اندازی و دوباره حجاب می‌کنی...» (امیرخانی، ۱۳۹۳، صص. ۴۱۱-۴۱۲).

نتیجه

دین به طور کلی به معنای شیوهٔ رفتار صحیح انسانی است و دین‌گریزی یعنی عدم اعتقاد و پذیرش نسبت به هر آنچه خداوند به وسیلهٔ پیامبران و امامان برای هدایت انسان‌ها فرستاده است. وقتی رفتار انسان‌ها در جهت تقابلی با این رویکر اندیشگانی و اعتقادی قرار می‌گیرد، امر دین‌گریزی رخ می‌دهد. دین‌گریزی به طور کلی ممکن است تحت تأثیر عوامل محیطی، فرهنگی، آسیب‌های فردی و اجتماعی، مدرنیته و غرب‌گرایی و موارد دیگر باشد. بنا بر مطالعهٔ این پژوهش، عواملی همچون شکستن حرمت‌ها و زیر پا گذاشتن عفت و پاکدامنی، جانبداری‌های یک‌طرفه و تعصب‌ورزی‌های دینی، فشار و خشونت، محیط خانوادگی، شغلی، اجتماعی و فرهنگی، دوستان، عشق‌های ممنوعه، ناکارآمدی ظاهری دین، گریز از سنت‌های شرقی و میل به تجدد موجب دین‌گریزی شده‌اند. در این پژوهش، برخی از رمان‌های منتخب دههٔ هفتاد و هشتاد شمسی (رمان نیمهٔ غایب از حسین سناپور، اسفار کاتبان از ابوتراب خسروی، چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم از زویا پیرزاد، همنوایی شبانهٔ ارکستر چوب‌ها از رضا قاسمی و منِ او از رضا امیرخانی) بررسی شدند و ضمن معرفی شخصیت‌های زنِ دین‌گریز این رمان‌ها، دلایل دین‌گریزی آن‌ها بحث و بررسی شد.

در رمان نیمهٔ غایب، شکستن حرمت‌ها و زیر پا گذاشتن عفت و پاکدامنی از مظاهر مبرهن دین‌گریزی شخصیت زن در این رمان بوده‌اند. در این رمان، سخن از میوهٔ سیب و حوا به میان آمده است. سیندخت نماد زنی است که تجسم گریز از سنت‌های شرقی و میل به تجددگرایی و بی‌قیدوبند بودن است. او که از میان یک خانوادهٔ به‌ظاهر مدرنیته به جامعه معرفی شده است، با رفتارها و عقایدی غیرمتعارف همچون سیگارکشیدن، برقراری روابط آزادنه با مردان، آرایش‌های عجیب‌وغریب و ازدواج با شخصیتی دین‌گریز، دین‌گریزی خود را به شکل‌های گوناگون نشان داده است. در رمان اسفار کاتبان، جانبداری‌های یک‌طرفه و تعصب‌ورزی‌های دینی در آموزه‌های یهودیت نوعی انزجار و بیزاری و نهایتاً دین‌ستیزی را در شخصیت اقلیما تقویت می‌کنند. فشار و خشونتی که عمو عزیز خاخام و به طور کلی خاخام‌های یهودی در زندگی به اقلیما وارد می‌کنند سبب شده است تا او هرچه بیشتر در زمرهٔ دین‌گریزان قرار گیرد؛ می‌توان رفتار اقلیما را عکس‌العملی دین‌ستیز از عمل و کنش دین‌گرایی افراطی عمو عزیز دانست. محیط و دوستان نیز در گرفتن این تصمیم در زندگی اقلیما بی‌تأثیر نبوده‌اند. از سویی دیگر، اگرچه نویسنده اقلیما و سعید را نمایندهٔ شخصیت‌های تحصیل‌کردهٔ رمان معرفی می‌کند، هیچ‌گاه نخواسته‌است عقل و علم را در مقابل دین قرار دهد.

در رمان چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم، کلاریس، به عنوان شخصیت اول داستان، به تأسی از زندگی خانوادگی و همسرش آرتوش، در بیشتر مواقع زندگی‌اش از دنیای مذهب به دور است. از جملهٔ مواردی که دین‌گریزی کلاریس را نشان می‌دهد، می‌توان به پیگیری حقوق اجتماعی زنان از سوی آنان، فاصلهٔ زمانی احساس عشق ممنوعهٔ کلاریس به امیل و ماجرای خواب و کابوسی که کلاریس دیده است، اشاره کرد. در پایان داستان، کهن‌الگوی سیب و حوا از زبان کلاریس در قالب داستان به فرزاندانش بیان می‌شود. یکی از عوامل مهم دین‌گریزی در رمان همنوایی شبانهٔ ارکستر چوب‌ها محیط خانوادگی و شغلی است. محیط اجتماعی و فرهنگی نیز در این رمان، به تأسی از گریزانی شخصیت‌های داستانی از دین و مخالفت خاموش و غیرصریح آن‌ها از قبول دین و اطاعت‌های دینی، وضعیتی بغرنج را در طول رمان به بار آورده است. اینگرید، علاوه بر اینکه با راوی رابطه دارد، با برنارد نیز سر و سرّی دارد. رعنا نیز در طول داستان بین سید و راوی دست به دست و مبادله می‌شود. عامل مهم دین‌گریزی در رمان من او و شخصیت مریم فشار و خشونت است؛ این‌گونه فشار و خشونت بیشتر در زمینهٔ طرفداری جانبدارانه و بی‌حدوحصر از دین بوده که

به طرد و دفع از دین منجر شده است. از جملهٔ عوامل دیگری که سبب دین‌گریزی می‌شود ناکارآمدی ظاهری دین در خواسته‌های بعضاً ناممکن است. بعضی از اشخاص رمان، همچون فخرالتجار، با رویکرد مزوّرانه و ریاکارانه‌اش در دین‌گریزی شخصیت مریم مؤثر بوده است.

منابع

آدورنو، تئودور، و هورکهایمر، ماکس (۱۳۸۵). *دیالکتیک روشنگری*. گام نو.

اشرفی، عباس، و معافی، لیلا (۱۳۹۲). عوامل مؤثر بر دین‌پذیری و دین‌گریزی جوانان از دیدگاه جوانان. *فصلنامهٔ معرفت*، ۲۲(۱۱)، ۲۸-۱۳.

https://marifat.nashriyat.ir/node/2768

اصفهانی، ابراهیم (۱۳۸۲). نگاهی به عوامل جامعه‌شناسی و روان‌شناختی دین‌گریزی. *معرفت*، ۶۴(۱)، ۱۳-۳۰.

https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/21217

الیاده، میرچا (۱۳۹۶). *تاریخ اندیشه‌های دینی* (مانی صالحی علامه، مترجم؛ ج. ۳). نیلوفر.

امیرخانی، رضا (۱۳۹۳). *من او*. انتشارات سورهٔ مهر.

بهرامی، محمد (۱۳۸۳). دین‌گریزی، عوامل و راه‌حل‌ها در پرتو قرآن. *پژوهش‌های قرآنی*، ۱۰(۳۷-۳۸)، ۳۸-۶۹.

https://jqr.isca.ac.ir/article_21755.html

پورمرادی، سیما، و صادقی، رضا (۱۳۹۹). شگردهای مدرنیستی در رمان نیمهٔ غایب اثر حسین سناپور. *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*، ۱۱(۳)، ۱۰۰-۷۵.

https://sanad.iau.ir/Journal/lit/Article/1020754

پیرزاد، زویا (۱۳۸۰). *چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم*. مرکز.

تجلی، مائده، عالی، یوسف، و سلیمانی، صدیقه (۱۳۹۹). سبک‌شناسی داستان چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم با رویکرد سبک‌شناسی انتقادی. *متن‌پژوهی ادبی*، ۲۴(۸۶)، ۷۹-۷۵.

https://doi.org/10.22054/ltr.2018.20948.1831

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۰). *انتظار بشر از دین*. قم: اسراء.

حاج حسینی، مرتضی (۱۳۸۱). مسیحیت، تقابل‌ها، تناقض‌ها و ریشه‌های تاریخی علم‌گرایی و دین‌گریزی در مغرب زمین. *فرهنگ اصفهان*، ۲۳(۴)، ۱۲-۲۰.

https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/306531

حسینی زبیدی، سید محمد بن محمد (۱۴۱۴ق). *تاج العروس من جواهر القاموس* (علی شیری، مترجم). دارالفکر.

خسروی، ابوتراب (۱۳۷۹). *اسفار کاتبان*. آگاه.

دورکیم، امیل (۱۳۸۶). *صور بنیانی حیات دینی* (باقر پرهام، مترجم). مرکز.

زیمرمان، جننز (۱۳۸۷). مکتب فرانکفورت و دین (محمدسعید عالی‌نژاد، مترجم). *کتاب ماه دین*، ۱۲(۱۳۳)، ۶۲- ۶۵.

https://ensani.ir/fa/article/257030

سناپور، حسین (۱۳۹۶). *نیمهٔ غایب*. نشر چشمه.

شجاعی زند، علیرضا (۱۳۹۵). مدلی برای مطالعهٔ دین‌گریزی در ایران. *راهبرد فرهنگ*، ۹(۳۵)، ۷-۳۰.

https://www.sid.ir/paper/149235/fa

صفاری‌نیا، مجید، آقایوسفی، علیرضا، و ایمانفر، حمیدرضا (۱۳۹۲). بررسی سطح تحصیلات و سن بر رفتار دینی زنان جنوب کشور. *زن و جامعه*، ۴(۱۶)، ۱۱۵-۱۲۸.

https://jzvj.marvdasht.iau.ir/article_379.html

قاسمی، رضا (۱۳۸۷). *همنوایی شبانهٔ ارکستر چوب‌ها*. نیلوفر.

کوهی، محمدرضا (۱۳۸۴). *آسیب‌شناسی شخصیت و محبوبیت زن*. انتشارات اتقان.

مصباح، محمدتقی (۱۳۷۷). *آموزش عقاید*. سازمان تبلیغات اسلامی.

موللی، کرامت (۱۳۸۹). *مبانی روانکاوی فروید – لاکان*. نشر نی.

موحد، مجید، و حمیدی‌زاده، احسان (۱۳۸۹). رابطهٔ دینداری و علم‌گرایی زنان: مطالعهٔ موردی دانشجویان زن دورهٔ دکتری دانشگاه شیراز. *زن و جامعه*، *۱*(۱)، ۴۵–۶۸.

https://jzvj.marvdasht.iau.ir/article_1228.html

میرسپاسی، علی (۱۳۸۸). *اخلاق در حوزهٔ عمومی، تأملاتی در باب نهادها و ارزش‌های دمکراتیک*. ثالث.

نظری، زینب (۱۳۹۵). *دین‌گرایی و دین‌گریزی در شعر عصر مشروطه* [پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، دانشگاه لرستان، دانشکدهٔ ادبیات فارسی]. گنج.

https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/db5c56737ba8608d04cb69364d6dbfe0

هاسپرس، جان، و اسکرانن، راجر (۱۳۷۹). *فلسفهٔ هنر و زیبایی‌شناسی* (یعقوب آژند، مترجم). مؤسسهٔ چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.

هایدگر، مارتین (۱۳۷۸). *راه‌های جنگلی* (منوچهر اسدی، مترجم). درج.

همیلتون، ملکم (۱۳۸۷). *جامعه‌شناسی دین* (محسن ثلاثی، مترجم). گام نو.

References

Adorno, T., & Horkheimer, M. (2006). *Dialectics of Enlightenment*. Gam No. [In Persian].

Amirkhani, R. (2014). *I am him* (36th ed). Sureh Mehr Piblishing Company. [In Persian].

Ashrafi, A., & Moafi, L. (2014). Youth's View about Factors Influencing Them to Accept or Avoid Religion. *Marifat Magazine*, *22*(11), 13-28. https://marifat.nashriyat.ir/node/2768 [In Persian].

Bahrami, M. (2004). Apostasy, factors and solutions in the light of the Quran. *Quranic Studies*, *10*(37-38), 38-69. https://jqr.isca.ac.ir/article_21755.html [In Persian].

Durkheim, D. M. (2007). *Basic from of religious life* (P. Bagir, Trans.). Markaz. [In Persian].

Eliade, M. (2017). *History of Religious Thought: From Muhammad* (M. Salehi Allameh, Trans.; Vol. 3). Niloofar. [In Persian] .

Ghasemi, R. (2008). *The nocturnal harmony of the woodwind orchestra*. Niloufar. [In Persian].

Haj Hosseini, M. (2002). Christianity, confrontations, contradictions, and the historical roots of scientism and atheism in the West. *Isfahan Culture*, *23*(4), 12-20. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/306531 [In Persian].

Hamilton, M. (2008). *Sociology of Religion* (S. Mohsen, Trans.). Gam No. [In Persian].

Heidegger, M. (1999). *Forest roads* (M. Asadi, Trans.). Dorj. [In Persian].

Hospers, J., & Scruton, R. (2000). *Philosophy of Art and Aesthetics* (J. Ajand, Trans.). Tehran University Printing and Publishing Institute. [In Persian].

Hosseini Zobeydi, M. B. M. (1414 A.H). *Majam al- Bilad wa al- Makna: My extract from Taj al- Arus* (A. Shiri, Trans.). Dar Al- Fekr. [In Persian]

Isfahani, E. (2003). A look at the sociological and psychological factors of atheism. *Marefat Magazine*, *64*(1), 13-30. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/21217 [In Persian].

Javadi Amoli, A. (2001). *Humanity's expectation from religion*. Israa. [In Persian].

Khosravi, A. T. (2000). *Scribes Travel*. Aghah. [In Persian].

Kohi, M. (2005). *Personality pathology and female popularity*. Itqan. [In Persian].

Mesbah Yazdi, M. T. (1998). *Teaching Beliefs*. Islamic Propaganda. [In Persian].

Mirsepasi, A. (2009). *Ethics in the Public Sphere: Reflection on Democratic Values and Institutions*. Nashr Sales. [In Persian].

Movahed, M., & Hamidizadeh, E. (2010). The Relationship Between Religiosity and Scientism in Women: A Case Study of Female Doctoral Students at Shiraz University. *Woman and Society*, *1*(1), 45-68. https://jzvj.marvdasht.iau.ir/article_1228.html [In Persian].

Mullaly, K. (2010). *Fundamentals of Freud- Lacan Psychoanalysis*. Ney Publishing. [In Persian].

Nazari, Z. (2016). *Religiosity and Atheism in the Poetry of the Constitutional Era, Lorestan University* [MA Thesis, Faculty of Language and Literature]. Ganj. https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/db5c56737ba8608d04cb69364d6dbfe0 [In Persian].

Pirzad, Z. (2001). *I turn off the lights*. Markaz Publishing. [In Persian].

Pourmoradi, S., & Sadeghi. S. R. (2020). Modernist Techniques in the Novel "The Invisible Half" by Hossein Sanapour. *Literary Criticism and Stylistics Research*, *3*(41), 75-100. https://sanad.iau.ir/Journal/lit/Article/1020754 [In Persian].

Safarinia, M., & Aghayousefi, A., & Imanifar, H. (2013). Studying the level of education and age on the religious behavior of women in the south of the country. *Woman and Society*, *4*(16), 115-128. https://jzvj.marvdasht.iau.ir/article_379.html [In Persian].

Sanapour, H. (2017). *The missing half*. Cheshme Publishing. [In Persian].

Shojaei Zand, A. (2016). A model for studying "religious aversion" in Iran. *Culture Strategy*, *9*(35), 7-30. https://www.sid.ir/paper/149235/fa [In Persian] .

Tajali, M., Ali, Y., & Soleimani, S. (2020). Stylistics of the story "I Turn Off the Lights" with a Critical Stylistic Approach. *Literary Text Research*, *24*(86), 75-79. https://doi.org/10.22054/ltr.2018.20948.1831 [In Persian].

Zimmerman, J. (2008). The Frankfurt School and Religion (M. S. Alinezhad, Trans.). *Book of Month of Religion*, *12*(133), 62-65. https://ensani.ir/fa/article/257030 [In Persian].